

İNGİLİZ KONSOLOSLUK BELGELERİ İŞİĞİNDA BURSA EKONOMİSİ (1848 - 1896)

Zeynep DÖRTOK-ABACI*

ÖZET

İngiliz konsolosluk raporları özellikle kapitalist dünya ekonomisinin 19. yüzyıl başlarında Osmanlı kentleri üzerindeki etkilerini anlamada başvurulabilecek temel kaynaklardan biridir. Batı Anadolu'da yer alan eski bir başkent ve 15. yüzyıldan itibaren bir dünya ticaret merkezi olan Bursa kenti, 17. yüzyılda ticari konumunu kaybetmeye başlamıştır. 19. yüzyılda kent bu kez ipek ipliği ve koza üretim merkezi olmanın yanı sıra Avrupa malları için bir pazar haline gelmiştir. Bu çalışmada, İngiliz konsolosluk belgeleri temel alınarak, 19. yüzyılın ortalarından sonuna kadar ki süreçte, ipek üretimi, ihracat, ithalat ve yerel üretim sektörlerindeki gelişmeler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İngiliz konsolosluk belgeleri, ipek, Bursa ekonomisi, ticaret.*

ABSTRACT

Bursa Economy According to the British Consular Reports (1848-1896)

British Consular Reports are among the main archival sources to understand the effect of capitalist world economy upon the Ottoman cities at

---

* Öğr. Gör.Dr.; Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

the beginning of 19th century. Bursa, located at the Western Anatolia as a former capital and an international trade center beginning from 15th century, gradually lost its economic importance beginning from 17th century. In 19th century the city flourished to be an open market for imported goods and a center of silk and cocoon. In this paper I tried to depict the developments in silk production, import, export and manufacturing during the second half of 19th century.

Key Words: British Consular Reports, silk, economy of Bursa, commerce.

Giriş

16. yüzyılda özellikle coğrafi keşiflerin sonrasında Avrupa'nın kuzeybatısında oluşmaya başlayan ve 18. yüzyılda sanayi devrimi ile gelişen sermaye merkezli ekonomik ilişkiler ağı¹, 1789 Fransız devrimi sürecinde, yurttaşlık hakları ve özel mülkiyete vurgu yapan, ulus devlet modelini kutsayan düşünsel ve ideolojik alt yapısına da kavuşarak, 19. yüzyıla gelindiğinde tüm dünyayı kuşatan, kapitalist ve kapitalist olmayan üretim biçimlerini karşı karşıya getiren yeni bir ekonomik sistem olarak ortaya çıkmıştır². Bu süreçte, Osmanlı Devleti de dünya ekonomisinin etki alanı içinde yerini almıştır. İmparatorluğun dünya kapitalizmi ile bütünleşmesi patrimonyal devlet özellikleri, ekonomik yapının yayıldığı alanın genişliği ve iç düzenin sağlamlığı dolayısıyla uzun bir süreçte, tedricen ve kendine özgü koşullar içinde gerçekleşmiştir³.

Bu bütünleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki ekonomik durumu, iç ve dış siyasal gelişmelerle paralellik göstermektedir. 1838 (Balta Limanı) tarihli Osmanlı-İngiliz Serbest ticaret anlaşması Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisine açılışının göstergesi

---

¹ Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, Aram-Toplum Yay., İstanbul, 2004, s. 45; Oktik, Nurgün-Kökalan Füsün, "Immanuel Wallerstein: Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi", *Doğu-Batı*, Sayı 17, Ankara, 2001, s. 122.

² Ragin Charles-Chirot Daniel, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji", çev. Ahmet Fehmi, *Tarihsel Sosyoloji*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 276.

³ Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Alfa yay., İstanbul, 1981, s.138.

niteliğini taşımaktadır⁴. Ülkeye yabancı sermayenin girişi, kapitülasyonların genişletilmesi, ticaret anlaşmaları ve 1854'den sonra dış borçlanma, adeta emperyalistler arası rekabet koşullarında Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile siyasi ilişkilerini de belirleyen araçlar haline gelmiştir⁵. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteyi güçlendirmek için Avrupa devletlerinin de etkisiyle gerçekleştirdiği idari ve hukuksal düzenlemeler, yabancıların yanı sıra, gayri müslim ve müslüman Osmanlı tebaasının da yatırımlar yapıp bunları uzun vadede devam ettirebilmelerini sağlamıştır. İlk olarak müsaderenin kaldırılması (1826) ölen kişilerin servetlerinin varislerine intikal etmesini sağlamıştır. 1856'da yabancılara tasarruf-u emlak hakkı tanınması, 1858'deki arazi kanunnâmesi ile tapu kavramının geliştirilmesi, yabancı ve gayri müslimler lehine yargılama hukukunda yapılan düzenlemeler yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştırmıştır⁶.

Ancak Osmanlı topraklarının her bölgesi eşit oranda ve aynı zamanda kapitalist dünya ekonomisi ile ticari ve ekonomik bağlar kuramamıştır. 18. yüzyılda Balkanlar'da özellikle Selanik'ten Avrupa pazarlarına kaçak olarak yapılan tahıl ticaretinin ardından, bu ticarete pamuk, üzüm, tütün, mısır ve canlı hayvan gibi ürünler de eklenmiştir. Bu ilk temasların ardından Batı Anadolu'daki Bursa ve İzmir gibi kentler de üretim ve ticaretlerinin büyük bir kısmını Avrupa pazarları için gerçekleştirmeye başlamışlardır⁷.

Gelişen yeni ekonomik ilişkiler ağı içinde Bursa, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da üretimde yaşanan makineleşme sonucunda artan ham ipek ihtiyacının karşılandığı önemli bir merkez haline gelmeye başlamıştır⁸. 1838 yılından sonra ipek ipliği çekiminde makinelerin kullanılması ve fabrikaların açılmasıyla Bursa, Avrupa açısından tarımsal ürün, hammadde kaynağı ve mamul mallar için bir pazar olma niteliği kazanmıştır.

---

⁴ Tekeli, İlhan, "19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed.Paul Dumont-François Georgeon, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 19.

⁵ Pamuk, Şevket, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 1980, s. 161; Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994, s. 5, 6.

⁶ Tahiroğlu, Bülent, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, 1985, s. 593.

⁷ Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yay., İstanbul, 1993, s. 13.

⁸ Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960, s. 401.

Bu çerçevede Avrupalı devletlerin hammadde kaynağı ve pazar olan Bursa kentindeki ticari ve ekonomik faaliyetlerinin kapsamı ve uygulamaları önem kazanmaktadır. 19. yüzyılda İngiltere tüm dünyada olduğu gibi Bursa'da da oldukça etkilidir. Bursa'daki İngiliz konsolosu Aberdeen Kontu D.Sandison'un ülkesine; ticaret, ithalat, ihracat, yerel üretim, para, gibi konularda gönderdiği raporlar⁹, 1868 yılında Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi olana kadar bir sancak olan Bursa kenti hakkında zengin bilgiler içermektedir. 1848-1896 yılları arasındaki dönemi kapsayan konsolosluk belgeleri 1870 yılından itibaren hemen her yıl basılan Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerindeki ve farklı tarihlerde kente gelen seyyahların verdiği bilgileri karşılaştırma imkanı da sağlamaktadır.

19.Yüzyılda Bursa Ekonomisindeki Gelişmeler

15. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ekonomisi ve uzun mesafe ticareti açısından yükselen bir ticaret merkezi olan Bursa, İran, Arabistan, Hindistan'dan gelip Avrupa ülkelerine mal satmak isteyen tüccarlarla, ipek ve baharat gibi doğu mallarını satın alan Venedikli, Cenevizli ve Floransalı tüccarların buluşma noktası olmuştur. 17. yüzyılda ticaret için İzmir limanının tercih edilmeye başlanması ve sonrasındaki dönemde özellikle İngiltere ve Hollanda'nın Çin ve İran ipeğini doğrudan satın alma çalışmaları sonucu kent eski ticari canlılığını kaybetmiştir¹⁰.

Avrupa'nın ipek piyasasının merkezi olarak kabul edilen Fransa'nın Lyon kentinde 1828 yılında ipek çekiminde makinelerin kullanılması ile, dokuma makineleri için gerekli olan, ipek ipliğinin standart kalınlık ve kalite sorunu da çözülmüştü. Lyon'daki bu gelişmenin ardından 10 yıl gibi kısa bir süre sonra Bursa'da da ilk filatür (ipeğin çekildiği fabrikalar) açılmıştır¹¹. Bursa 19. yüzyılın ortalarında artık Avrupa pazarları için koza ve ipek ipliği üreten, sanayileşen bir kent niteliği kazanmaya başlamıştır. Osmanlı yönetiminin ülkede yatırım yapacak yatırımcılara kolaylık sağlayıcı hukuksal ve idari düzenlemeler yapması sonucunda, kentte yabancı ve yabancı sermayeyi kullanan gayri müslim yatırımcıların sayısı hızla artmıştır. Kısaca 19. yüzyılda Bursa ekonomisindeki gelişmenin lokomotifini koza ve ipek ipliği üretimi olmuştur.

⁹ *Accounts&Papers*, No:460, Miscellaneous Series, Diplomatic&Consular Reports Turkey, Report on the Vilayet of Broussa, London, 1898. (Bu belgelerden faydalanmamı sağlayan Sayın Ergun Kağıtbaşı'na teşekkür ederim).

¹⁰ İnalçık, Halil, "Bursa ve İpek Ticareti", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 306.

¹¹ Erder, Leila, "Bursa İpek Sanayi'nde Teknolojik Gelişmeler 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 1978, s. 112.

İngiliz Konsolosluk Belgelerinin Verileri

a- İpek Üretimi

Bursa kentinin ve tarımsal ard alanının en önemli gelir kaynağını koza ve ipek üretimi oluşturmaktadır¹². İpekböceğinin ipeğin çekildiği koza haline gelinceye kadar uzun süre ve sık sık dut yapraklarıyla beslenmesi gerekmektedir. Kent içinde dutluklar bulunmasına karşın, özellikle Demirtaş gibi yakın köylerde dutçuluk ve koza yetiştiriciliği yapılması, ipek ipliği için gerekli hammaddeyi sağlamaktadır¹³.

İpekböceğinin yetiştirilmesine uygun koşulların var olması dolayısıyla hammaddenin bolluğu ipek üretimini de geliştirmiştir. Geleneksel yöntemlerle mancınıklarda çekilen ipek ipliğinde bile, yetişmiş bir dutluğu alıp, koza ve ipek üretmek kâr % 20-25 oranında kâr getirmektedir. Eğer ipek çekimi aile bireyleri tarafından yapılırsa bu kâr daha da yükselmektedir¹⁴. Bu nedendir ki 1838 yılında koza ve ipek ticareti ile uğraşan Osmanlı Ermenisi Ohannis Taşçıyan ve Bay Oğlu Osib adlı tüccarlar tarafından yaptırılan ilk fabrikanın¹⁵ üretime başlamasının ardından, Falkeisen, Osman Fevzi-Sâib Efendi, Madam Brotte, Pirod kardeşler gibi kişilerin de yatırımlarıyla kentteki fabrika sayısı hızla artmıştır. 1851 yılında her birinde 80-120 çıkırık bulunan 8 büyük, çıkırık sayısı 40-70 arasında değişen 7 küçük olmak üzere toplam 15 adet filatür bulunmaktaydı¹⁶. 1855'te kentteki filatür sayısı 29'a sonraki yılda ise 33'e ulaşmıştı¹⁷.

Bu süreçte Bursa'da devlet tarafından da ipek fabrikası yatırımları gerçekleştirilmiştir. 1852 yılında Sultan Abdülmecid tarafından İstanbul'daki Hereke fabrikasına (1840) hammadde sağlamak amacıyla, Demirkapı Mahallesi'nde Çınar Önü denilen yerde içinde 80 çıkırık bulunan Harîr Fabrika-i Hümâyunu açılmıştır¹⁸. 31 Ocak 1855'te Bursa'da meydana gelen büyük depremde büyük zarar gören Fabrika-i Hümâyun kısa sürede onarılmıştır. Şehir ve çevresinde depremin olumsuzluklarıyla uyumlu

¹² *Accounts&Papers*, No:460, Miscellaneous Series, Diplomatic&Consular Reports Turkey, Report on the Vilayet of Broussa, London, 1898. Trade Report of Mr.Consul Sandison for the District of Broussa, 27 August 1841.

¹³ Walsh, Robert, *A Residence at Constantinople*, C. II, London, 1871, s. 194.

¹⁴ *Accounts&Papers*, Trade Report of Mr.Consul Sandison for the District of Broussa, 18 March, 1841.

¹⁵ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1324 (1908), s. 278.

¹⁶ *Accounts&Papers*, Report of Mr.Consul Sandison, on the Trade in the District of Broussa for the year 1851.

¹⁷ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of This Place (Laying the Year 1855).

¹⁸ Clark, Edward, C., "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, C.V, 1974, Cambridge, s. 69.

olmayan şekilde, büyük bir kısmı zarar görmüş olmasına rağmen filatürler onarılmış hatta yenileri inşa edilmiştir¹⁹.

Bursa kentinde ipek fabrikalarının sayısındaki artış, koza ve ipek ipliği üretimindeki gelişmede 1850'lerde Fransa'da ipekböceğinde görülen ve ipekböceğinin kozasını öremeden ölmesine neden olan pebrine (karataban) hastalığı etkili olmuştur. 1853-1856 yılları arasında Fransa'nın yıllık koza üretimi 26 milyon kg'dan 8 milyon kg'a düşmüş, Fransa'da ipekböceği tohumu, koza ve ipek fiyatları benzeri görülmemiş şekilde yükselmiştir. Fransa bu nedenle içerisinde Bursa'nın da bulunduğu ülke dışındaki kaynaklara yönelmiş ve Bursa'daki ipek üreticilerinden daha fazla hammadde talep edilmeye başlanmıştır²⁰. Bu gelişmeler, Bursa'daki ipek ipliği üretim yönteminde de değişiklik meydana getirmiş, Avrupa'dan talep edilen standart kalınlık ve kalitedeki ipek ipliği dolayısıyla, geleneksel ipek çekme yönteminin yerini ipeğin fabrikalarda çekilmesi sistemi almıştır. Bursa kentinde üretilen ipek ipliğinin Avrupa'daki dokuma sanayi tarafından yoğun olarak talep edilmesinin bir nedeni de, Bursa ipeğinin İtalya'da üretilenlerden bile daha beyaz olmasıdır, kent en iyi beyaz ipliklerin üretildiği bir merkez haline gelmiştir²¹.

Fransa'da pebrine hastalığının etkilerinin devam ettiği dönemde 1855 yılında Bursa'da ihrac edilen koza ve filatürlerde çekilen iplik de dahil olmak üzere toplam iplik üretimi 170.000 okka (204.000 kg) olarak gerçekleşmiş, bu üretimin sadece 20.000 okkası (24.000 kg) iç tüketime ayrılmıştır. Ancak filatürlerde gerçekleştirilen ipek ipliği üretimi, bu üretimin hammaddesini oluşturan, ipekböceği yetiştiriciliğinde zaman zaman yaşanan sorunlardan doğrudan etkilenmiştir. Örneğin, 1856 yılı ipek sezonunda, oldukça soğuk geçen bahar ve yaz ayı, ipekböceklerinin bir kısmının koza örmeden ölmesine yol açmış, koza üretimi 1/3 oranında düşmüştü²². Bu durum Bursa'daki yaş ve kuru koza fiyatlarını daha önce benzeri görülmemiş şekilde yükseltmişti. Hatta İngiltere ipek arzının

---

¹⁹ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade of Broussa during the year 1855.

²⁰ Quataert, Donald, "The Silk Industry of Bursa 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World Economy*, ed.Huri İslamoğlu-Cihan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s.286.

²¹ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade of Broussa for the year 1864.

²² Düşük sıcaklığın yanı sıra, bahar aylarında yağışlı hava sırasında oluşan şimşek ve gök gürültüsü en hassas evresinde bulunan böceklerin korkudan ölmesine yol açıyordu. Walker, Mary, *Eastern Life and Scenery*, C.II, London, 1886, s.181.

yetersizliği ve yüksek fiyatlar nedeniyle, Çin'den büyük miktarlarda ipek ithal etmek zorunda kalmıştı²³.

Fransa'da ipekböceklerinde görülen pebrine (karataban) hastalığı 1856 yılı sonlarında Bursa'da da ortaya çıkmıştır. Önceleri kozalarda görülen hastalık münferit olaylar gibi değerlendirilirken, Bursa ve civarında Gemlik, Mudanya ve Abulyont Gölü kıyıları dışında kalan her yerde hastalık etkisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde, kentte 1804 çıkırığı olan toplam 43 filatür vardı²⁴. Olağan koşullarda, her çıkırık bir kız tarafından işletilip, çıkırık başına günde 310 gram iplik çekilirken, kalitesi düşük koza verimi düşürmekteydi²⁵.

Pebrine hastalığı devam eden 10 yıllık sürede Bursa'daki ipek ipliği üretimini 2/3 oranında azaltmıştı. 1856'dan önce Bursa'dan yılda ortalama 4000 ton koza Avrupa'ya ihrac edilirken, 1864'te bu rakam 400 ton civarında kalmıştı²⁶.

Pebrine hastalığının tedavisi 1865'te Louis Pasteur tarafından bulunmuş olmasına karşın, bu tedavi yönteminin Bursa'da kullanılması ve koza-ipek üretiminin artışı zaman almış görünmektedir²⁷. İngiltere'nin Bursa Konsolosu Sandison 1862 tarihli raporunda kentte toplam 4500 çıkırık ve 92 filatür olduğunu ülkesine rapor etmiş olmasına karşın, birkaç yıl öncesi için verdiği bilgiler ve Suphi Bey planıyla karşılaştırıldığında 92 rakamının Bursa ve yakın çevresini (Mudanya, Gemlik, İzmit gibi) içeren toplam bir rakam olduğu anlaşılmaktadır²⁸.

---

²³ Yüksek koza fiyatları dünya piyasalarıyla dünya piyasalarıyla da uyumlu değildi. Bu nedenle koza fiyatları kısa süre içinde makul değerlere gerilemişti. *Accounts&Papers*, Report by Mr.Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of that District for the year 1857.

²⁴ Erkân-ı Harbiyeden bir grup ve Suphi Bey başkanlığında, 1858 yılında hazırlanması tamamlanan ve 1862'de basılan Bursa kent planında da 42 adet filatür bulunmaktadır. Filatürler daha çok Gökdere'nin üst kısımları Setbaşı, Namazgah ve Teferrüç Suyu ile Cilimboz Deresi kıyısında Muradiye ve Demirkapı gibi su kaynaklarına yakın mahallelerde yoğunlaşmıştır.

²⁵ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of his Consulate, for the year 1858.

²⁶ Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 2.baskı, TTK Yay., Ankara, 1994, s.69.

²⁷ *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1305 (1888). s.296.

²⁸ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade, on the Trade in the District of Broussa for the year 1862. Krş.Türkcan, Ergun, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", *Toplum ve Bilim*, C.IV, Sayı 34, Ankara, 1985, s.390.

1870'lerde ipek ipliği üretimi yıllık 130.000 kg'a kadar düşmüştür²⁹. Özellikle 1877 yılından sonra İtalya'da dutlukların artırılıp kozacılığın daha da gelişmesi ve dokumacılıkta ipek yerine daha da ucuz kumaşların üretilmesi nedeniyle Avrupa'nın Bursa'dan ipek talebi azalmaya başlamıştır.

1881 yılında Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkelerinden almış olduğu borçlarını ödeyememesi sonucu kurulan Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin el koyduğu gelirler arasında Bursa'da ipekböceği kozasından alınan ipek öşrü de bulunmaktaydı. Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin ipek öşrü gelirlerini artırmak amacıyla koza üretimine sağladığı destekler ipekböcekçiliği ve ipek ipliği üretiminin tekrar canlanmasına neden olmuştur³⁰. Duyûn-u Umûmiye kentte ipekçiliği geliştirmek için 1888 yılında kiralık bir binada faaliyet göstermek üzere böcekçilik eğitimi vermeye başlamış, çok sayıda gence Pasteur yöntemini kullanarak ipekböceği tohumu yetiştirme öğretilmiştir. Okul 1894'te İpekçilik Caddesi'ndeki binasına taşınmış ve Harir Dârü't-talimi adıyla 1918 yılına kadar 2032 civarında mezun vermiştir³¹.

Bursa'da 1888'te 36 filatürde toplam 2087 çıkırıktaki ipek ipliği üretilmektedir³². 19.yüzyılın sonlarına gelindiğinde 1892 yılında Bursa-Mudanya arasında inşa edilen demiryolu hattı³³ Bursa'da üretilen ipek ipliğinin Fransa'nın Marsilya limanına aktarılmasını kolaylaştırmıştır.

1855 yılı en çok kozanın üretildiği yıl olmuştur. 1856'da pebrine hastalığının ortaya çıkmasıyla üretim de düşmüştür. 1864-1880 yılları arasında dalgalı hasat sezonları yaşanmış , 1881-1890 sürecinde ise verim kademeli olarak artmıştır³⁴. 19. yüzyılda üretimde zaman zaman dalgalanmalar görülmekle birlikte kentte yüksek gelir sağlayan en önemli ürünler, ipekböceği tohumu, yaş-kuru koza ve ipek ipliği olmuştur. Bu ürünler, ticaret açısından da kenti Avrupa pazarlarına bağlamıştır.

b-Ticaret

Bursa'daki İngiliz konsoloslarının raporları 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ticari hareketliliği yansıtan geniş bilgiler içermektedir. 1838 Balta Limanı Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması, devlet tekellerini

²⁹ Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, 2. baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 115.

³⁰ Quataert, Donald, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 1985, s.1561.

³¹ Dalsar, a.g.e., s. 429.

³² *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1305 (1888). s. 301, 302.

³³ Üsküdâri, Faruk, *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yay., Bursa, 1972, s. 25.

³⁴ *Accounts&Papers*, Report on the Vilayet of Broussa by Mr.Vice-Consul Gilbertson (Received at Foreign Office, April 25 1896).

ve Avrupa tüccarlarına çıkarılan engelleri ortadan kaldırmıştır. Anlaşma ile ihracattan alınan vergiler % 12, ithalattan alınan vergiler ise % 5 olarak saptanmış, yerli tüccar iç gümrükleri ödemeye devam ederken, İngiliz tüccarlar % 8'lik vergi yükünden de muaf tutulmuştur³⁵.

Balta Limanı anlaşması İngiltere açısından, Osmanlı topraklarındaki hammaddenin ülkelerine aktılması ve kendi mamul malları için geniş bir Pazar yaratılması demektir. Bursa'daki İngiliz Konsolosu Sandison hemen her raporunda ithalat ve ihracattan alınan vergiler ve anlaşmanın kesinlikle ihlal edilmediği, sorunsuz uygulandığı konularında mutlaka bilgi vermektedir.

Bursa'da üretim yapan ipek fabrikalarının sahiplerinin çoğunluğunu Ermeniler, Rumlar ve yabancıardan oluşmaktaydı. Koza ve ipekböceği tohumu tüccarları da benzer bir nitelik taşımaktaydı. İngiliz tüccarlar Bursa'da doğrudan temsilcilikleri olmadığından, işlerini kentteki aracılar yoluyla yürütülmekteydi. Fransızların kentte üç ticaret şirketleri olmasının dışında, filatür sahibi olan Fransızlar'da bulunmaktaydı. Çünkü, filatürlerde üretilen ipek ipliğinin yerel tüketim dışında kalan kısmının, 4/5'i Fransa'ya, geri kalan 1/5'lik miktar ise İngiltere'ye gönderilmekteydi³⁶. Fransa'daki Lyon kentinin limanı Marsilya ile Gemlik, Mudanya, Bandırma limanları arasında ipek ürünlerine dayalı yoğun bir ticaret söz konusuydu.

Örneğin, 1863 yılında Bursa'dan çeşitli ülkelere toplam değeri 68.300 poundu bulan ürünler gönderilmişti. Bu ürünler şöyleydi: Marsilya'ya koza, filatür ipeği, fasulye, ve pamuk, İngiltere'ye arpa ve yün, İtalya'ya ise arpa, buğday ve yulaf³⁷.

İpek, koza dışında büyük bir kısmı Gemlik'ten olmak üzere Bursa ve çevresinden canlı hayvan ve koyun yünü ihrac edilmekteydi. 1854 yılında Kırım'daki Fransız kuvvetleri için 4000 baş sığır, 5000 baş civarında koyun, gönderilmişti ve bu ticareti gerçekleştiren gemilerin hiçbiri Osmanlı Devleti'ne ait değildi³⁸.

Bursa, Mudanya ve Gemlik çevresinden elde edilen zeytin ve zeytinyağı özellikle Karadeniz kıyıları ile Rusya'ya giderdi. 1864 yılında

---

³⁵ Pamuk, *a.g.m.*, s. 163. Osmanlı Devleti İngiltere'nin ardından Fransa (1838) ve Rusya (1839) ile de benzer koşullar içeren anlaşmalar imzalamıştır.

³⁶ *Accounts&Papers*, Report of Mr.Consul Sandison, on the Trade in the District of Broussa for the year 1851.

³⁷ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade and Agriculture of Broussa for the year 1863.

³⁸ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade of Broussa during the year 1855.

Rusya'ya Gemlik limanından gönderilen zeytinin miktarı 390 tonu bulmuştu³⁹.

Belgelerden Bursa'nın öncelikli limanının Gemlik olduğu anlaşılmaktadır. Bursa şirketine ait 2 ve Arsenal şirketine ait 2 yani toplam 4 büyük yolcu ve nakliyat gemisi İstanbul ile Gemlik arasında deniz taşımacılığı yapmaktaydı⁴⁰. Ancak 1864'te Ahmed Vefik Paşa'nın girişimleri ve Bursalı tüccarların desteğiyle İstanbul-Gemlik-Mudanya hattında buharlı gemilerle taşımacılık yapılmaya başlanabilmişti⁴¹.

Bursa'dan Avrupa'ya ihrac edilen mallar genellikle tarımsal ürünlerdi. Bu ürünler dışında kent ve çevresindeki madenler de Avrupalı devletlerin ilgisi dahilindeydi. Krom, borsit özellikle Bursa-Mudanya demiryolunun açılmasından sonra ihrac edilen madenler arasındaydı⁴².

Bursa kentinden ihrac edilen ürünlerin yanı sıra kent, ithal mallarının rekabet alanı durumundaydı. İngiltere'nin kente en çok ithal ettiği mallar arasında pamuklu kumaşlar, özellikle basma yer almaktaydı. Basma, hafif bürümcük ve çuval bezi yanında, nankeen (sarı İngiliz pamuklusu) İngiliz dokumaları içinde en fazla satılanıydı. Fransa Almanya ve Belçika'nın yünlü dokumaları tek başlarına var olan talebi karşılamaktaydı. 1855 yılında Bursa'ya ithal edilen yabancı dokumaların toplam miktarı 7 milyon kuruştı. Tunus'ta üretilen fes özellikle Fransızların Bursa'ya en çok sattığı maldı⁴³.

Balta Limanı Anlaşması imzalandığında Bursa'da ithal mallar satan sadece 50 dükkan varken 1858'de bu sayı 150'ye yükselmişti ve bunlardan 15'i Yahudiler tarafından işletilmekteydi⁴⁴. Bu dükkanların, öncelikli müşterileri kazançlarının büyük bir kısmını giyim kuşama ayıran fabrikada çalışan kadın ve kızlardı⁴⁵.

Genel tüketime yönelik talep edilen diğer ürünler kahve ve şekerdi. Kahve alışkanlığı en yüksekten en alt sınıfa kadar ve küçük yaştan itibaren

---

³⁹ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade of Broussa for the year 1864.

⁴⁰ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade and Agriculture of Broussa for the year 1863.

⁴¹ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Progress of Improvements Here by Direction of Achmet Vefik Efendi, June 29 1864.

⁴² *Accounts&Papers*, Report on the Vilayet of Broussa by Mr.Vice-Consul Gilbertson (Received at Foreign Office, April 25 1896)

⁴³ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade of Broussa during the Year 1855.

⁴⁴ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of his Consulate, for the year 1858.

⁴⁵ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Consul Sandison on the Trade, on the Trade in the District of Broussa for the year 1862.

tüm toplumda yaygınlaşmıştı. Şeker tüketimi de özellikle bölgede görülen üzüm hastalığı nedeniyle pekmez üretiminin düşmesinden kaynaklanmaktaydı⁴⁶.

Bursa'ya en çok ithal edilen mallar, pamuklular, kahve, şeker, demir, kurşun, kalay, sabundu. İthalat sürekli artış eğilimi göstermekteydi. Örneğin, 1862 yılında İngiltere'den ithal edilen pamuklu dokuma oranı bir önceki yıla göre % 50, kahve ve şeker oranı ise % 12 artmıştı⁴⁷.

İthalatın artması ya da azalmasında belirleyici etken, koza, ipek, buğday, zeytin gibi tarımsal ürünlerin hasatının iyi/kötü geçmesiydi. Ürünün iyi olduğu dönemlerde özellikle sonbahar aylarında insanların alım gücünün yükselmesiyle ithal mallara olan talep de artmaktaydı.

c- Yerel Sektörler

Bursa'da geleneksel tezgah üretimine dayalı dokumacılık sektörünün ithal malları ile rekabet edemediği ve yerel üretimin sürekli olarak azaldığı görülmektedir. 1855 depreminin ardından kentte ipek ve pamuklu kumaş dokuyan atölyelerin büyük bir kısmının yıkılması ya da zarar görmesi, ithal dokumaların pazarda daha büyük bir pay elde etmesini kolaylaştırmıştı. Öyle ki depremden sonra 1857 yılında Bursa'da ancak 20.000 parça ipek ve pamuklu elbise, 100 parça banyo havlusu, 800 peştamal üretilebilmişti.

Bursa'nın ipekli dokumaları 19. yüzyılda, Avrupa pazarlarındaki ağırlığını tamamen kaybetmiş, bu alandaki üretim daha çok iç pazara yönelmişti. Yani kent Avrupa'daki özellikle Fransa ve İtalya'daki ipek dokuyan fabrikalar için hammadde, ipek ipliği tedarikçisi durumuna gelmişti.

Hatta İngiliz Konsolosu Sandison, İngiltere'de üretilen Bursa havlu ve peştemallerinin taklitlerinin kentteki aynı türden yerel mallarla rekabet gücüne sahip olduğunu belirtmekteydi⁴⁸.

SONUÇ

İngiltere'nin Bursa'daki konsolosu Sandison'un, kent ile ilgili ülkesine gönderdiği raporlardan anlaşılıyor ki; 19. yüzyılda Bursa özellikle koza, ipek ipliği üretimini iç pazardan çok Avrupa pazarları için üreten, kapitalizmin etkilerine açılmış bir Osmanlı kentiydi.

---

⁴⁶ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of his Consulate, for the year 1858.

⁴⁷ *Accounts&Papers*, Report by Mr. Consul Sandison on the Trade, on the Trade in the District of Broussa for the year 1862.

⁴⁸ *Accounts&Papers*, Report by Mr.Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of that District for the year 1857.

Bursa ve çevresindeki tarımsal ürünlerin ve hammaddenin Avrupa'ya taşınmasında en büyük paya sahip olabilmek ve yeni bir pazar yaratabilmek için İngiltere, Fransa, Rusya, Belçika ve İsviçre'nin birbirleri ile rekabeti söz konusuydu. Fransa koza ve ipek ipliğini kendi ülkesine aktarma konusunda diğerlerine nazaran daha başarılı görünmekteydi. Ayrıca Fransız yatırımcılar ve Fransız sermayesinin, ipek fabrikaları açma konusunda daha geniş yatırımları mevcuttu. Diğer ülkeler, buğday, arpa, şarap, zeytin ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünlerin alıcısı durumundaydı. İngiltere özellikle pamuklu dokumalarını, demir, kalay gibi ürünlerini Bursa pazarında alıcılarla buluşturmaktaydı.

Yabancı sermaye, Bursa'da sanayileşmenin başlamasına neden olmasının yanı sıra, ticaretin artması, İstanbul-Gemlik-Mudanya arasındaki deniz yolu taşımacılığını ve Bursa-Mudanya demiryolunun oluşturulmasını sağlamıştı.

19. yüzyılın başlarından itibaren Bursa sanayileşen, Avrupa devletlerinin tutumu belirleyici olmak koşuluyla dış pazarlarla ilişki kuran, kapitalist dünya ekonomisi ile Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı temas noktalarından biri niteliğindedir.

KAYNAKLAR

- Accounts&Papers*, No: 460, Miscellaneous Series, Diplomatic&Consular Reports Turkey, Report on the Vilayet of Broussa, London, 1898. (Raporların kopyaları Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır).
- Clark, Edward, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, C.V, Cambridge, 1974, ss.65-76.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1960.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 2.baskı, TTK Yay., Ankara, 1994.
- Erder, Leila, "Bursa İpek Sanayi'nde Teknolojik Gelişmeler 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 1978, ss.111-122.
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1305 (1888).
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1324 (1908).
- İnalcık, Halil, "Bursa ve İpek Ticareti", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, ed.Halil İnalcık-Donald Quataert, çev.Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul, 2000, ss.269-309.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yay., İstanbul, 1993.

- Kazancıgil, Ali, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed.Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, Alfa Yay., İstanbul, 1981, ss.137-154.
- Oktik, Nurgün-Kökalan Füsün, “Immanuel Wallerstein: Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi”, *Doğu-Batı*, Sayı 17, Ankara, 2001, ss. 121-134.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-19.3)*, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994.
- Pamuk, Şevket, “Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 1980, ss.161-204.
- Quataert, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, 1985, ss.1556-1562.
- Quataert, Donald, “The Silk Industry of Bursa 1880-1914”, *The Ottoman Empire and The World Economy*, ed.Huri İslamoğlu-Cihan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss.284-299.
- Ragin Charles-Chirot Daniel, “Immanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi, Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji”, çev.Ahmet Fehmi, *Tarihsel Sosyoloji*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, ss.276-312.
- Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, 1985, ss.588-602.
- Tekeli, İlhan, “19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed.Paul Dumont-François Georgeon, 2.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, ss.19-30.
- Türkcan, Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa”, *Toplum ve Bilim*, C.IV, Sayı 34, Ankara, 1985, ss.386-391.
- Üsküdâri, Faruk, *Eski Bursa’dan Notlar*, Bursa Sanayi ve Ticaret Odası Yay., Bursa, 1972.
- Walker, Mary, *Eastern Life and Scenery*, C.II, London, 1886.
- Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, çev.Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, Aram-Toplum Yay., İstanbul, 2004.
- Walsh, Robert, *A Residence at Constantinople*, C.II, London, 1871.
- 1862 Tarihli Suphi Bey’in Bursa Planı*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi.